

דף הרחבות לנושא –

המלאכות האסורות בשמיטה

מדאורייתא ומדרבנן מתוך סדרת הלכות שמיטה

יחידה מספר 5

❖ מהן "אבות" ומהן "תולדות"?

בגמרא שלמדנו, רבא קובע:

תלמוד בבלי מסכת מועד קטן דף ב עמוד ב

רבא אמר: אפילו תימא רבנן, אבות אסור רחמנא, תולדות לא אסור רחמנא

אך הגמרא לא מגדירה בדיוק מהן האבות ומהן התולדות. רש"י מסביר שההבחנה היא בין מלאכות המחכרות בכתוב במפורש לבין המלאכות שאינן מחכרות (ולכאורה כך מסתבר ללמוד את פשט הדברים):

רש"י מסכת שבת דף סח עמוד א

אבות דשביעית - זריעה וקצירה וזמירה ובצירה דכתבנן, תולדות - שאר עבודות שבשדה וכרם

הרמב"ם לומד שהאבות הן הזריעה והקצירה, והתולדות הן המלאכות הדומות לזריעה וקצירה – המחכרות בפסוק!

רמב"ם הלכות שמיטה ויובל פרק א הלכה ג

וזמירה בכלל זריעה ובצירה בכלל קצירה, ולמה פרטן הכתוב לומר לך על שתי תולדות אלו בלבד הוא חייב ועל שאר התולדות שבעבודת הארץ עם שאר האבות שלא נתפרשו בענין זה אינו לוקה עליהן, אבל מכין אותו מכת מרדות

כפי שלמדנו, רבא דורש שלכאורה לא היה צורך שהפסוק יפרט את הזמירה והבצירה. מכאן הוא לומד שרק מלאכות אלו אסורות, ואחרות אינן אסורות. הרמב"ם מפרש שהמשמעות היא שהזריעה והקצירה הן האבות, והזמירה ובצירה הן התולדות.

❖ האם עידור מותר או אסור בשמיטה?

תלמוד בבלי מסכת מועד קטן דף ב עמוד ב

מנין (לאסור) לניכוש ולעידור ולכיסוח? ... יכול לא יקשקש תחת הזיתים, ולא יעדב תחת הגפנים, ולא ימלא נקעים מים, ולא יעשה עוגיות לגפנים - תלמוד לומר: שדך לא תזרע זריעה בכלל היתה, ולמה יצתה - להקיש אליה, לומר לך: מה זריעה מיוחדת, עבודה שבשדה ושכרם - אף כל שהיא עבודה שבשדה ושכרם! - מדרבנן, וקרא - אסמכתא בעלמא

לכאורה הלימוד הראשון מלמד שהעידור אסור. הלימוד השני מלמד שהעידור מותר!

תוספות הרא"ש מסכת מועד קטן דף ג עמוד א

ולא יעדר תחת הגפנים. פרש"י לא גרס ליה, דהא קתני לעיל 'מנין לניכוש ולעידור ולכיסוח? ת"ל שדך לא', ולי נראה דאין צריך למחוק הספרים, דלעיל איירי בעידור בשדה הלבן, שהוא כעין חרישה, אבל עידור שתחת הגפנים מותר כמו קשקוש תחת הזיתים, והכל מלאכה אחת היא, דבזיתים מקרי קשקוש ובגפנים עידור ואוקומי אילנא הוא ושרי

בכדי ליישב את הסתירה, הרא"ש אומר שרש"י מוחק את הדוגמא של העידור מהסיפא. כלומר, לשיטתו העידור אסור בכל מקרה.

הרא"ש מיישב ואומר שאין סתירה. יש עידור המכין את הקרקע, בדומה לחרישה, והוא אסור. לעומת זאת, עידור שמסייע למים להיכנס לקרקע להשקות את הצמחים מותר.

ביחידה הערנו שפירושו של רש"י על מועד קטן הוא פירושו של רבנו גרשום מאור הגולה. הוא אינו משמיט את העידורים, אלא מיישב ביניהם:

רש"י מסכת מועד קטן דף ג עמוד א

לא יקשקש תחת הזיתים ולא יעדור כו' ואם תקשי: הא אסור עידור לעיל, קא תריץ לקמן בעוגיות, הא - בחדתי, והא - בעתיקי, והוא הדין לעידור.

רבנו גרשום תולה את ההיתר במה שהגמרא מסבירה בהמשך ביחס לחול המועד, שם הגמרא מבחינה בין עוגיות (חפירות המיועדות להחזקת המים) ישנות וחדשות. ברם, שם ההבחנה נאמרת על חול המועד, והיא מבוססת על הטרחה שבדבר. בהרחבה הבאה נדון בשאלת הטרחה.

הרש"ש מעיר שלכאורה הגמרא כבר מיישבת בין הברייתות, ומבחינה בין אוקמי לבין אברויי. לכאורה ניתן להיצמד לתירוץ זה של הגמרא, וכך ליישב בין סוגי העידור:

רש"ש מסכת מועד קטן דף ג עמוד א

ה"נ דקושיא דעידור מעידור מיתרצא באותו תירוץ עצמו דקישקוש

❖ מודל דומה באיסורים אחרים

למדנו ביחידה את דברי הרא"ה קוק, האומר שאמנם כאשר מעבדים את הקרקע באופנים שאינם מפורטים בפסוקים, יש בכך איסור דרבנן. אך כאשר עושים זו בקביעות, עוברים על עשה דאורייתא של "שבתון יהיה לארץ".

מודל דומה למדנו בהלכות שבת (יחידה 34 ביחידות מורנו). במכילתא מובא לימוד מפתיע:

מכילתא דרבי ישמעאל בא - מסכתא דפסחא פרשה ט

ושמרתם את היום הזה לדורותיכם למה נאמר והלא כבר נאמר כל מלאכה לא יעשה בהם. אין לי אלא דברים שהם משום מלאכה דברים שהם משום שבות מנין ת"ל ושמרתם את היום הזה להביא דברים שהן משום שבות

התנאים דורשים את איסורי השבות מפסוק בתורה. לכאורה יש כאן סתירה. אם הלימוד הוא מפסוק, הרי שכבר אינו איסור שבות מדרבנן – הוא רמז בתורה! הרמב"ן מבאר:

רמב"ן ויקרא פרק כג פסוק כד

נראה לי שהמדרש הזה לומר שנצטוינו מן התורה להיות לנו מנוחה ביי"ט אפילו מדברים שאינן מלאכה, לא שיטרח כל היום למדוד התבואות ולשקול הפירות והמתנות ולמלא החביות יין, ולפנות הכלים וגם האבנים מבית לבית וממקום למקום, ואם היתה עיר מוקפת חומה ודלתות נעולות בלילה יהיו עומסים על החמורים ואף יין וענבים ותאנים וכל משא יביאו ביי"ט ויהיה השוק מלא לכל מקח וממכר, ותהיה החנות פתוחה והחנוני מקיף והשלחנים על שלחנם והזהובים לפניהם, ויהיו הפועלים משכימין למלאכתן ומשכירין עצמם כחול לדברים אלו וכיוצא בהן, והותרו הימים הטובים האלו ואפילו השבת עצמה שבכל זה אין בהם משום מלאכה, לכך אמרה תורה "שבתון" שיהיה יום שבייתה ומנוחה לא יום טורח. וזהו פירוש טוב ויפה

שיטת הרמב"ן דורשת ביאור. היכן עובר הגבול בין האסור מדרבנן לבין האסור מן התורה? הריטב"א מבאר את דברי רבו:

חידושי הריטב"א מסכת ראש השנה דף לב עמוד ב

וברם צריך את למידע דכל מאי דאמרינן בכל דוכתא שבות דרבנן לאו למימרא שאין לנו שבות מן התורה כלל, דא"כ נמצאת שבת כחול מן התורה שהחנניות פתוחות ואוצרות תבואה ויין, ומטלטלין חפצים מבית לבית דרך כרמלית ומודדין ושוקלין ומונין, ואינו בדין שאסרה תורה הוצאה כגרוגרת והתירה העמל הגדול הזה שא"כ אין זה יום מנוחה, אלא כך עיקרן של דברים כי בכלל מצות עשה שבות של תורה לשבות ממלאכות יש לשבות מכל שבות דרך כלל שלא לעשות שבת כחול, אבל בכל פרט ופרט כי עביד ל"י וזהיר באידך דלא הוי שבת כחול הוי שבות דרבנן, נמצא שיש לשבות עיקר מן התורה, ולפיכך העמידו בו חכמים דבריהם במקומות הרבה לדחות מצוה של תורה, וזו מרגליות שבידינו מרבינו הרמב"ן מפי מוריניו ז"ל

מהו ההבדל בין שבות דרבנן לבין ל"ט מלאכות השבת?

הריטב"א מבאר את דברי הרמב"ן:

כאשר אדם עובר על מלאכה מל"ט מלאכות, מעשה זה הוא חילול שבת דאורייתא.

כאשר אדם עובר על אחד השבותים, הוא עובר על איסור דרבנן. על עשה דאורייתא של "שבתון" האדם עובר רק אם הוא מנהל את המסחר שלו כרגיל.

מהדברים עולה של"ט מלאכות הם דברים האסורים בשבת בפני עצמם, ואילו איסורי השבות נועדו לייצר אווירה ותודעה שמבטאים את קדושת השבת. איסור תורה יהיה כאשר תהיה אווירה של שוק, דבר שקורה אם אדם מנהל את עסקיו ממש. כאשר אדם חורג מהאווירה באופן חד פעמי, אין כאן איסור תורה, מכיוון שאין בכוחה של פעולה אחת לפגוע בכל האווירה. מצד שני, חז"ל אסרו את כל הפעולות המובילות לאיסור זה גם באופן פרטני. לכן כאשר אדם עובר על איסור שבות, הוא עבר על איסור דרבנן, שאם יעשה אותו בשבת דרך קבע – ייחשב איסור דאורייתא. דברים מעין אלה רמזים אף בדברי הרמב"ם.

רמב"ם הלכות שבת פרק כא הלכה א

נאמר בתורה "תשבות", אפילו מדברים שאינם מלאכה – חייב לשבות מהן, ודברים הרבה הן שאסרו חכמים משום שבות, מהן דברים אסורים מפני שהן דומים למלאכות ומהן דברים אסורים גזרה שמה יבוא מהן איסור סקילה הרמב"ם פותח בציטוט פסוק מהתורה, ומסיים בציטוט דברים רבים שאסרו חכמים. האם מדובר בחיוב "תשבות" דאורייתא, או גזרות ותקנות מדרבנן? המגיד משנה מבאר:

מגיד משנה הלכות שבת פרק כא הלכה א

כוונת רבינו היא שהתורה אסרה פרטי המלאכות המבוארות ע"פ הדרך שנתבארו עניניהן ושיעוריהן ועדיין היה אדם יכול להיות עמל בדברים שאינם מלאכות כל היום לכך אמרה תורה תשבות. וכ"כ הרמב"ן ז"ל בפירושו התורה שלו ובאו חכמים ואסרו הרבה דברים

אם כך, גם ברמב"ם ישנה הבחנה בין שני דברים – אסור מדרבנן לקנות ולמכור בשבת. והעוסק במקח וממכר דרך קבע עובר על עשה דאורייתא, שציוותה התורה "תשבות". וכך פוסק החתם סופר:

שו"ת חתם סופר חלק ה - השמטות סימן קצה

מפורש בנחמיה ... דיושב בחנות ומוכר ולוקח הוא מחלל שבת כמה שכתוב בפירושו. האמנם נמצא בדברי חכמי התלמוד 'מקח וממכר בשבת אסור מדרבנן' ... והיינו באקראי ליקח דבר מחבירו, דבר מאכל או שום דבר בארעי ואקראי, זה אינו בכלל דברי נחמיה הנ"ל, ואסרוהו התלמודים. אבל הקובע מקח וממכר, ופותח חנותו בשבת, ושוכר ומשכיר – הרי הוא מחלל שבת בפרהסייה

ביחס להלכות שבת ישנה הבחנה בין איסורי המלאכה, לבין האיסור הכללי של "שבתון". כאמור, מעשה אחד של שבות אסור מדרבנן. אך עיסוק בענייניו ועשיית מקח וממכר בקביעות עוברים על עשה דאורייתא של "שבתון". כך הדין גם ביחס לשבת הארץ: המלאכות האסורות מדאורייתא מועטות. אך מי שמעבד את הארץ על ידי עבודה מתמדת עובר על עשה "שבתון יהיה לארץ".

❖ מהו הייתור בפסוק?

ילקוט שמעוני תורה פרשת בהר רמז תרנח

ושבתה הארץ יכול מלחפור בורות שיחין ומערות ומלתקן את המקואות, ת"ל שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור. אין לי אלא לזרוע ולזמור, לעדור לחרוש לנכש לכסוח מנין, ת"ל שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור, כל מלאכה שבשדך וכל מלאכה שבכרמך, מנין שאין מזבילין ואין מפרקין ואין מאבקין ואין מעשנין באילן, ת"ל שדך לא וגו' כרמך לא וגו', כל מלאכה שבשדך וכל מלאכה שבכרמך, מנין שאין מקרסמין (ואין מקרמין) ואין מזהמין ואין מזרדין ואין מפסגין באילן, ת"ל שדך לא כרמך לא כל מלאכה שבשדך וכל מלאכה שבכרמך, אי שדך לא כרמך לא, יכול לא יקשקש תחת הזיתים ולא ימלא נקעים תחת הזיתים, ולא יעשה עוגיות בין אילן לחברו, ת"ל לא תזרע ולא תזמור הזרע והזמיר בכלל היו ולמה יצאו להקיש אליהם, מה זרע וזמיר מיוחדין שהן עבודה בארץ ובאילן, אף אין לי אלא דבר שהוא עבודה בארץ ובאילן:

מהו הייתור המלמד את הדרשה הזו?

רבינו חננאל מסכת מועד קטן דף ג עמוד א

הוה ליה למכתב 'לא תזרע', ואנא ידענא דאין זריעה אלא בשדה! שדך דכתב רחמנא למה לי? לרבות כל מלאכות שבשדה

ר"ח מצביע על כך שלכאורה אין צורך במילה "שדה" כלל. מדוע פירטה התורה "שדך" ו"כרמך"? לרבות את כל מה שבשדה ובכרם. רש"י על מסכת מועד קטן, לעומת זאת, דורש מסדר המילים בפסוק:

רש"י מסכת מועד קטן דף ג עמוד א

תלמוד לומר שדך לא כרמך לא - מדלא כתיב 'לא תזרע שדך, לא תזמור כרמך', אלא 'שדך לא תזרע, כרמך לא תזמור' משמע: שדך לא, כרמך לא.
אף כל עבודה שהיא בשדה ובכרם - כגון כל הני פרטי, יצא קשקוש ועידור ומים בנקעים ועוגיות שאינן בשניהן כו'.
אם האיסור היה זריעה וזמירה בלבד, היה ראוי לנסח "לא תזרע שדך". מדוע התורה כתבה "שדך לא תזרע"? ללמדנו את היקש השדה לכרם.

❖ **האם טירחה היא קריטריון המשפיע על איסורי השמיטה?**

חידושי הריטב"א מסכת מועד קטן דף ב עמוד א

ובשביעית. יש פירושים שכתוב בהם לא שנא שלהין ולא שנא בית הבעל, כדאמרינן בגמרא 'אבות אסר רחמנא ולא תולדות', ולא יתכן לפרש כן ... אלא ודאי מתניתין כפשטה, דאף על גב דמדאורייתא תולדות שרו והשקאה תולדה, חכמים אסרו תולדות בדבר שאינו אבד, ואסרו ג"כ בדבר האבד דבר של טורח, עשאוהו כעין חולו של מועד בדבר זה הריטב"א אומר שהשביעית דומה לחול המועד מבחינה זו שהטרחא אסורה בו.
למדנו לעיל שגם רבנו גרשום לקח את הקריטריון של הטרחא, שנאמר על המועד, והשליך אותו על השמיטה:

רש"י מסכת מועד קטן דף ג עמוד א

לא יקשקש תחת הזיתים ולא יעדר כו' ואם תקשי: הא אסר עידור לעיל, קא תריץ לקמן בעוגיות, הא - בחדתי, והא - בעתיקי, והוא הדין לעידור.

ברם, בסוגיה במסכת עבודה זרה לכאורה נאמר ההיפך הגמור:

תלמוד בבלי מסכת עבודה זרה דף נ עמוד ב

שביעית - מלאכה אסר רחמנא, טירחא שרי, מועד - אפילו טירחא נמי אסור!

רדב"ז הלכות שמיטה ויובל פרק א הלכה ט

רבינו לא חילק בין חדתי לעתיקי, כדמתרץ תלמודא גבי עוגיות ד... לא מחלק תלמודא בהנך אלא לענין מועד ומשום טירחא יתירא אבל גבי שביעית בכל גווני מותר משום פסידא דהא ליכא למיחש משום טירחא יתירא

שפת אמת מסכת מועד קטן דף ג עמוד א

תמהני ע"ז הלא כל החילוק התם משום טירחא כדפרש"י לקמן שם א"כ ז"א אלא במועד אבל בשביעית טירחא אינו אסור כדאיתא בע"ז (נ' ב)

❖ **שיטת הרמב"ם באוקמי ואברויי**

למדנו את דברי הגמרא:

תלמוד בבלי מסכת עבודה זרה דף נ עמוד ב

זיהום אזיהום קא קשיא ליה, דקתני: מתליעין ומזהמין בשביעית, ורמינהי: מזהמין את הנטיעות, וכורכין אותן, וקוטמין אותן, ועושין להם בתים, ומשקין אותן עד ר"ה; עד ר"ה אין, בשביעית לא! ודלמא כדרב עוקבא בר חמא, דאמר רב עוקבא בר חמא: תרי קשקושי הוו, חד לאברויי אילנא ואסור, וחד לסתומי פילי ושרי; ה"נ תרי זיהומוי הוי, חד לאוקומי אילני ושרי, וחד לאברויי אילני ואסור

הגמרא מיישבת שיש שני סוגי זיהום - האחד הוא אוקמי והשני הוא אברויי. אך הרמב"ם פוסק:

רמב"ם הלכות שמיטה ויובל פרק א הלכה ה

... ולא יאבק את צמרתו באבק, ולא יעשן תחתיו כדי שימות התולעת, ולא יסוך את הנטיעות בדבר שיש לו זוהמא כדי שלא יאכל אותו העוף כשהוא רך ...

פרשני הרמב"ם תמהו מדוע הרמב"ם אינו מתיר לסוך כדי למנוע אכילה של העוף, מלאכה שלכאורה נועדה לאוקמי ושימור הקיים!

חידושי מים חיים (לפרי חדש) הלכות שמיטה ויובל פרק א הלכה ה

כדי שלא יאכל אותו וכו'. אין זה מחוור, דהא במסכת עבודה זרה ... משנינן דתרי זיהמומי הוי, חד לאוקומי אילני ושרי וחד לאברויי אילני ואסור, ואם כן מאי שכתב הרב שאין לסוך הנטיעות כדי שלא יאכל אותו העוף אינו נכון, דאין זה אלא לאוקומי אילני ושרי!

ברם בירושלמי משמע אחרת:

תלמוד ירושלמי (וילנא) מסכת שביעית פרק ב הלכה ג

מזהמין את הנטיעות מתני' דרבי, ברם כרבנן, מזהמין מתליעין בשביעית אבל לא במועד, כאן וכאן אין מגזמין אבל נוטל הוא את הרואה, רבי יוסה אמר ר' אבונה בעי: מה בין המזהם לעושה לה בית? המזהם אינו אלא כמושיב שומר, בית עושה לה צל והיא גדילה מחמתן

מדברי הירושלמי נשמע שלא מדובר בשני סוגי זיהום, אלא מחלוקת אם הזיהום מותר או אסור. לאור זאת, הלחם משנה אומר שהרמב"ם פוסק כירושלמי:

לחם משנה הלכות יום טוב פרק ח הלכה י

ורבינו ז"ל בפרק ה מהלכות שמיטה ויובל כתב סתם 'ולא יסוך את הנטיעות בדבר שיש לו זוהמא' דהיינו זיהום... ואם כן היה לו לחלק בין הני תרי זיהומי, ולומר: דאם הוא זיהום להברות האילן אסור ואם לאוקומי האילן שרי... יש לומר דרבינו ז"ל סבירא ליה דפליגי תנאי בירושלמי, דלא מפליגי בין הני תרי זיהומי, כמו שכתב רבינו שמשון שם, והוא ז"ל פסק כתנא דמתניתין דאמר אין מזהמין בשביעית... והטעם דסבירא ליה דמתניתין דירושלמי, משום דגמרא דידן לא אמר תירוצא דתרי זיהומי בלשון ודאי, אלא בדרך דילמא. וכיון דבירושלמי אמר 'תנאי היא' בדרך ודאי, אין ספק דגמרא דידן מוציא מידי ודאי דהירושלמי, זו היא דעתו

כלומר, מכיוון שבירושלמי מוצגת דעת תנאים האוסרת בוודאי את הזיהום, הרמב"ם פוסק לחומרה. אך מדוע הרמב"ם מחמיר בזה? האם סיכה זו איננה כלולה בהיתר אוקמי?

מעשה רקח הלכות שמיטה ויובל פרק א הלכה ה

ההיא דאוקומי אילנא דשרי היינו משום שנגזם האילן, דהיינו שחתכו או נחתכה ענף ממנו, וכדי שלא ימות התירו לסוכו, וכמו שכתב רש"י שם... מאחר שכבר אירע הקלקול התירו לתקנו כדי שלא יאבד כולו. מה שאין כן בדבר שלעתיד, דהיינו לסוך הנטיעות כדי שלא יאכלום העופות פשיטא ודאי דאסור

המעשה רוקח מבאר שהרמב"ם מבחין בין קלקול שקורה כעת, המותר, לבין קלקול פוטנציאלי עתידי. התנאים בירושלמי חולקים בשאלה אם ניתן להתיר אוקמי שכזה, ולהלכה הרמב"ם מחמיר. הרב קנייבסקי מביא את תירוצו של החזון איש ודוחה את דבריו:

דרך אמונה - ביאור ההלכה הלכות שמיטה ויובל פרק א הלכה ה

תירץ מרן החזון איש שביעית סי' י"ז סק"ט דמעשנין מחזי טפי כעבודה ואסרו חכמים ועל זיהום כתב דאפשר דגזרי משום זיהום דאברויי. ולפי"ז נפל בבירא כל ההיתר של אוקמי אילנא דאיך אפשר לדעת מה מחזי טפי כעבודה ומה לא חוץ מהדברים שאמרו חז"ל בהדיא

החזון איש אומר שעקרונות הזיהום מותר, מפני שזה מציל את העץ מהעוף. אך אין דרך להבחין חיצונית בין זיהום זה לבין זיהום המסייע להצמחת העץ, ולכן הזיהום אסור.

אך לכאורה אם נאמר כן, יהיה ראוי לאסור כל מלאכת אוקמי, גזירה משום אברויי!

יתכן והחזון איש אומר שיש הבדל בין שתי מלאכות בעלות שם זהה, אך הן נעשות בצורה שונה, לבין מלאכה כמו זיהום, שנעשית, לפחות חיצונית, באופן זהה.

הרב חיים קנייבסקי ממשיך את הקו הזה ומסביר שהזיהום אינו שתי מלאכות דומות, אלא אותה המלאכה עצמה! פעמים שהיא נעשית לאוקמי, פעמים לאברויי. אך גם כאשר היא נעשית לאוקמי, יש בה גם צד של אברויי. זו מחלוקת התנאים – אם היא נעשית לאוקמי, האם יש לאסור מפני שבסופו של דבר היא מועילה לעץ לצמוח (באופן מובהק יותר ממלאכות לאוקמי אחרות). את זה הרמב"ם פוסק שאסור.